

Inleiding cursus paleografie

De cursus	2
Paleografie	2
Schrijfbenodigdheden	3
Papyrus	3
Wastafels	3
Perkament	4
Papier	5
Inkt	6
Terminologie van de letterbeschrijving	6
Geschiedenis van het schrift in West-Europa	7
De lettervormen van het gotisch cursief in de Nederlanden	19
Afkortingen	28
Munten, maten en gewichten	38
Datering	38
Transcriptie	39
Gebruikte literatuur	39
Bijlage: Lijst van naslagwerken, te gebruiken bij het lezen van oude teksten en genealogisch onderzoek	40

De cursus

Het lesprogramma van de cursus is als volgt opgebouwd. In de eerste les wordt de geschiedenis van het schrift behandeld.

Een "inleiding" zal worden uitgereikt waarin een overzicht van de geschiedenis van het schrift en het schrijfmateriaal wordt gegeven en tevens de nodige informatie wordt geboden om het Nederlandse oud-schrift te kunnen ontcijferen.

Iedere les zal er een aantal paleografische teksten worden uitgereikt. De teksten zullen tijdens de les worden vertaald. Aan het eind van iedere les wordt een tekst uitgereikt, die men thuis dient te transcriberen.

De teksten met de vertalingen worden steeds aan de cursisten uitgereikt, zodat deze er ook na afloop van de cursus nog op terug kunnen grijpen.

Op het eind van de cursus beschikken de cursisten over de vaardigheid om paleografische teksten te kunnen lezen, met name die uit de zestiende en zeventiende eeuw. De nadruk zal komen te liggen op het in het westen van Nederland gebruikelijke schrift.

Paleografie

Het woord paleografie is afgeleid van de Griekse woorden "palaios"=oud en "graphein"=schrijven. De paleografie houdt zich bezig met de studie van het schrift in het verleden, voorzover vastgelegd op (met name) papyrus, perkament en papier.

Epigrafie, de studie van inscripties op openbare gebouwen en voorwerpen, is nauw verwant aan de paleografie.

De wetenschappelijke studie van de Latijnse paleografie is begonnen in 1681, toen de Franse monnik Jean Mabillon het boek *De Re Diplomatica* publiceerde, het eerste handboek over het onderwerp. Diens collega Bernard de Montfaucon gaf een eerste aanzet tot de studie van de Griekse paleografie met zijn werk *Paleographia Graeca*, gepubliceerd in 1708.

Er bestaat een aantal zeer nuttige naslagwerken over de geschiedenis van het schrift in de Nederlanden. Deze handboeken bevatten kopieën van teksten en transcripties ervan. Enkele titels:

C. Dekker, R. Baetens en S. Maarschalkerweerd, *Album paleographicum XVII provinciarum* (...). Brepols, 1992.

C.C. de Glopper-Zuijderland e.a., *Cahiers Oud Schrift 1400-1600, 1600-1700, 1700-1825, Alte Deutsche Schrift*. Den Haag, Centraal Bureau voor genealogie, 1995-2001.

J.L. v.d. Gouw, *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student*. Alphen a/d Rijn, 1978.

J.L. v.d. Gouw, *Oud schrift*. *Archivistica*, publicaties van de Archiefschool, nr. 3. Zwolle, 1963.

P.J. Horsman, T.J. Poelstra en J.P. Sigmond, *Schriftspiegel* (...). Zutphen, [1984].

Schrijfbenodigdheden

Als materiaal om op te schrijven is in het verleden gebruik gemaakt van hout, steen, metaal, wastafels, papyrus, perkament, papier. We zullen ons beperken tot de vormen die sinds de klassieke oudheid in zwang zijn geweest, nl. papyrus, wastafels, perkament en papier.

Papyrus

Ongeveer 3500 v.C. werd voor het eerst materiaal van een in de Nijldelta groeiende rietplant (*Cyperus papyrus*) gebruikt om op te schrijven. Lange repen van de binnenbast van de plantstengel (deze wordt ongeveer 4 m lang en heeft bij de wortel een doorsnede van 15 cm) werden naast elkaar gelegd. Vervolgens werd er een laag repen dwars overheen geplaatst. Het geheel werd geklopt, gelijmd en gedroogd. Geschreven werd bij voorkeur aan de kant waar de papyrus horizontaal gelaagd was. Het was overigens ook mogelijk om op de andere kant te schrijven. Vaak werden de afzonderlijke vellen zijdelings aan elkaar geplakt en vervolgens opgerold. De bewaard gebleven rollen vertonen een grote variëteit in lengte en breedte (van 13 tot 23 cm hoog en van 42 tot 106 cm lang).

De administratie van het Romeinse rijk gebruikte papyrus zoals wij papier. Het meeste is verloren gegaan, behalve in droge warme landen als Egypte. Toch hebben we nog een stukje uit 2500 v.C.

Ook na de val van Rome werd er nog papyrus uit Egypte geëxporteerd naar Europa. Sommige merovingische oorkonden uit de zevende eeuw zijn op papyrus geschreven. In Ravenna was papyrus voor zakelijke doeleinden nog in gebruik van de vijfde tot en met de tiende eeuw. De pauselijke kanselarij schakelde pas begin elfde eeuw over van papyrus op perkament.

Op papyrus werd geschreven met een uit riet vervaardigde pen. Om te zorgen dat deze niet bleef haken in de papyrus, moest de pen schuin gehouden worden: dit bevorderde het ontstaan van ronde vormen in het schrift. Naast de rieten pen kende men ook bronzen pennen.

Wastafels

De wastafel was bij de Romeinen het meest gebruikelijke schrijfmateriaal voor zakelijke doeleinden. Zelfs documenten van blijvende aard, zoals koopakten, werden geschreven op wastafels.

De meest gebruikelijke vorm van de wastafel was een enkel bord, vervaardigd uit hout, soms ook ivoor of been. Men sprak van codex (van caudex=houtblok). Maar er waren ook wastafels in gebruik die uit twee of meer scharniersgewijs aan elkaar verbonden plankjes bestonden. Geschreven werd in was. De was werd gegoten in een uitholling in het hout. Ook in het gebied van het huidige Nederland zijn wastafels gebruikt: in 1917 werd bij Tolsum in Friesland een Romeinse wastafel gevonden, waarop een verkoopakte van een rund is geschreven.

Tot in de late middeleeuwen bleef de wastafel in gebruik voor het maken van aantekeningen, voor niet langdurig te bewaren stukken en voor concepten. Dus b.v. voor notitieboekjes, op school, en voor het boekhouden. De kanselarij van de Franse koningen gebruikte in de dertiende eeuw grote wastafels voor concepten van rekeningen, die vervolgens in het net op perkament werden geschreven. Een wastafel werd beschreven met een houten of ivoren griffel.

Perkament

Het woord perkament is afgeleid van de naam van de stad Pergamum in Azië, het huidige Turkse Bergama. De overlevering wil dat het werd uitgevonden als gevolg van rivaliteit tussen Ptolemeüs V van Egypte en Eumenes II van Pergamum, rond 190 v.C. Vrezend dat de bibliotheek van Pergamum de collecties in Alexandrië zou evenaren, zou Ptolemeüs een embargo hebben afgekondigd op de uitvoer van papyrus. Zoekend naar een vervangend medium, kwam Eumenes uit op perkament. Het is niet bekend of de overlevering op waarheid berust: de enige aanwijzing is het woord perkament dat zowel in het Grieks als in het Latijn zoveel wil zeggen als: "materiaal uit Pergamum".

Perkament is het meest duurzame schrijfmateriaal, maar tegelijk ook het kostbaarste. Perkament werd vervaardigd uit dierenhuid. Men gebruikte de huid van schapen, geiten en kalveren, soms ook die van ezels. Liefst van jonge dieren: dat leverde een fijner perkament op.

Vóór de introductie van perkament werd al wel leer gebruikt als schrijfmateriaal. We treffen het aan in Egypte en ook bij de joden.

In tegenstelling tot de procedure bij de vervaardiging van leer, werden de huiden bij de perkamentbereiding niet geloofd, maar in kalkwater uitgebeten. Vervolgens werden de huiden onthaard, opgespannen, geschaafd en met puimsteen glad gemaakt. Op één zijde of aan beide werden de huiden vervolgens met krijtpap behandeld, zodat na drogen en kloppen een glad, bijna wit schrijffoppervlak ontstond. In principe was het perkament op beide zijden beschrijfbaar. Wel bleef er altijd een verschil tussen de nerfzijde en de vleeszijde: de laatste is blank en effen, de eerste is min of meer geelachtig en ruw. De meestal slechts aan één zijde geprepareerde "Italiaanse" perkamenten waren dunner, fijner en duurder.

Sinds de vierde eeuw werd perkament op grote schaal gebruikt. Vooreerst gebeurde dat vooral voor christelijk-literaire doeleinden. In deze kringen ging men in dezelfde tijd over van de boekrol op de perkamenten codex (boek). Perkament bevorderde de ontwikkeling van het boek in moderne vorm. Je kon een groot vel perkament in twee stukken vouwen (folio), vervolgens in vier (quarto) en zelfs in acht (octavo); dat leverde een katern op, gemakkelijk te verwerken in een boek. Dat lukte met papyrus niet: daar waren niet zulke grote vellen van te maken. Ook was het materiaal te bros om vaak te kunnen vouwen en was het aan de "achterkant" bezwaarlijk te beschrijven. De eerste vermelding van een codex vinden we in de eerste eeuw v.C. Het eerste overblijfsel dateert uit de tweede eeuw. Gedurende 400 jaar bestonden codex en rol naast elkaar. Codices werden veelal door christenen gebruikt, terwijl heidenen de rol trouw bleven. De reden dat de christenen perkament gebruikten zal zijn geweest dat

ze graag een duurzaam medium gebruikten voor hun heilige teksten. Perkamant leende zich goed voor de codex-vorm; ook was het bij codices makkelijk om een verwijzing naar een andere heilige tekst erop na te slaan. Ook Romeinse juridische literatuur werd veelal in codex-vorm vastgelegd (vanwege de vele verwijzingen!). Tegen 400 had de codex de papyrusrol verdrongen.

Pas in de zevende eeuw werd perkament ook voor zakelijke doeleinden gebruikt, en wel voor oorkonden: de oudste merovingische oorkonde op perkament dateert uit 677. Waarschijnlijk is men pas zo laat perkament voor oorkonden gaan gebruiken vanwege het gemak waarmee een op perkament geschreven tekst viel te verwijderen. Het perkament voor zakelijk gebruik komt ook in rolvorm voor: rekeningen, gerechtelijke protocollen, gilderollen. Sporen ervan vinden we in het dagelijkse taalgebruik: de rol van een toneelspeler. De afzonderlijke bladen van dergelijke rollen werden niet zijdelings aan elkaar bevestigd, maar aan de onder- en bovenzijde. Rollen van wel 30 tot 40 meter lang zijn bewaard gebleven. Nog in de twintigste eeuw werden dergelijke rollen in Engeland gebruikt voor administratieve doeleinden: de per jaar aangelegde "patent rolls".

Het veelvuldigst komt perkament natuurlijk voor als los blad of in codex-vorm.

Meer als vroeger kon de schrijver zich losmaken van het materiaal: perkament legt nauwelijks beperkingen op aan de schrijfbeweging.

Oorspronkelijk werd ook het perkament beschreven met een rieten pen. Sinds de vroege middeleeuwen werd meer en meer gebruik gemaakt van vogelveren (van ganzen, zwanen of raven). Men sprak van de vogelpen, de *penna*. Dergelijke pennen waren beter houdbaar en fijner te snijden dan het uit Egypte of Syrië ingevoerde riet, waarvan de import steeds moeilijker werd. Gewoonlijk werden alleen de schachten gebruikt, men haalde de vlag er af. Het gebruik van potloden dateert uit de twaalfde eeuw. In plaats van grafiet gebruikte men zacht lood, wat zeer hard schreef en een helgrijze letter gaf.

Papyrus en perkament waren beide duur, en werden vaak opnieuw gebruikt. Papyrus leverde wat dit betreft moeilijkheden op, omdat de inkt zich snel bond aan het materiaal. Perkament is gemakkelijker van een beschrijving te ontdoen. In de middeleeuwen gebeurde het vaak dat monniken, als ze behoefte hadden aan schrijfmateriaal, boeken uit de oudheid in stukken sneden, de bladen ontdeden van tekst en deze vervolgens opnieuw gebruikten. Onder ultraviolet licht is het mogelijk het oorspronkelijke schrift weer tevoorschijn te brengen. Perkamenten stukken die hergebruikt zijn, worden *palimpsests* genoemd (van Grieks "palim"=opnieuw en "psestos"=geschraapt).

Papier

Papier werd het eerst gebruikt in China, vanaf ca. 105 v.C. In Europa raakte de bereiding van papier via China bekend aan de Arabieren. In 751 werd te Samarkand een papierfabriek opgericht. In de tiende eeuw vinden we de eerste papierfabrieken in Egypte. In de twaalfde eeuw volgde het Arabische Spanje. Zo raakte het papier ook bekend bij de christelijke Spaanse vorstendommen. Vanuit Spanje werd de papiernijverheid in Italië ingevoerd: dit vond plaats tussen 1258 en 1276. In de eerste

helft van de veertiende eeuw drong de papierfabricage door in Duitsland. De oudste vermelding van een papierfabriek in de Nederlanden stamt uit 1405. De fabricage vond plaats te Hoei. Het Europese papier was aanvankelijk grof van korrel, draderig en weinig duurzaam.

Het papier kreeg de naam van het inmiddels al half-vergeten papyrus.

Voor de bereiding van papier gebruikte men vanouds lompen van linnen en hennep. Door deze te koken en vervolgens te stampen en met water aan te lengen, ontstond een brij. Deze werd gezeefd. Een dunne laag bleef achter. Door drogen en glad maken ontstond papier. Sinds begin veertiende eeuw paste men watermerken toe. Het grote voordeel van papier ten opzichte van perkament was de lage prijs ervan. Maar vanwege de slechte kwaliteit duurde het lang voordat het algemeen werd toegepast. Lange tijd bleef perkament voorgeschreven voor ambtelijk gebruik. In de zestiende eeuw erkende de stad Lübeck alleen oorkonden die op perkament waren vervaardigd. Nog in de achttiende eeuw was veelal perkament voorgeschreven voor bepaalde oorkonden - notariële akten, testamenten. Tot in 1956 bestond in Engeland het voorschrift dat bepaalde wetten op perkament geschreven moesten zijn.

Inkt

Inkt werd op verschillende wijze vervaardigd. In de oudheid werd inktvissen-inkt gebruikt, en ook wel een brouwsel van roet en gomhars. Beide inktsoorten hadden geen bijtende kracht en konden afgewassen worden. Na ongeveer 300, vooral ook vanwege de overgang op perkament, ging men over op galnoteninkt. In de middeleeuwen werden de galnoten doorweekt in water met "vitriool" (ijzersulfaat) om inkt te maken. Dit mengsel kan inktvraat veroorzaken: op de plaats waar geschreven is, wordt het papier langzaam "weggevreten". Doorgaans is de inkt na eeuwen nog steeds gitzwart.

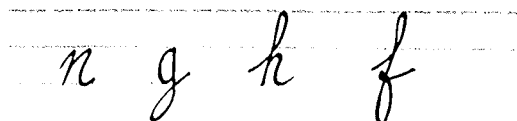
Terminologie van de letterbeschrijving

Het alfabet kent majuskels (hoofdletters) en minuskels (kleine letters). Hoofdletters zijn meestal van gelijke hoogte en worden geschreven tussen twee denkbeeldige lijnen.

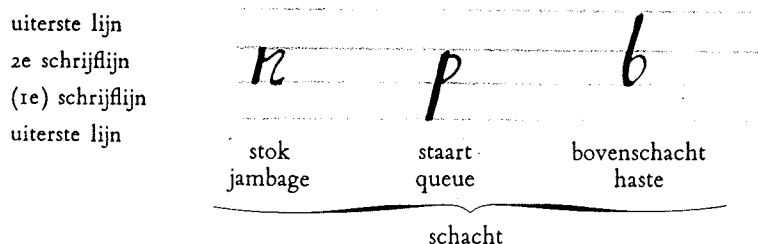

A B C D

De minuskels zijn van ongelijke hoogte. Ze worden geschreven met behulp van vier denkbeeldige lijnen.

n g h f

Een stok is een rechte lijn van de tweede schrijflijn naar de schrijflijn.
 Een schacht is een min of meer rechte lijn, die de schrijflijn naar onderen kruist (staart of benedenschacht) ofwel de tweede schrijflijn naar boven (bovenschacht).
 Wat het schrift betreft onderscheidt men:

- naar *snelheid*: staand schrift tegenover cursief (lopend) schrift.
- naar *stand letters*: steil schrift tegenover schuin of hellend schrift.
- naar *de manier waarop de afzonderlijke letters worden geschreven ten opzichte van elkaar*: verbonden (geligateerd) schrift tegenover onverbonden schrift. Bij het laatste kan de vorm van de letters erg veranderen. Er kunnen ligaturen ontstaan (letters krijgen dan een andere vorm). Ook samenvoegingen zijn mogelijk, waarbij letters kenmerkende delen verliezen.
- naar *het doel waarvoor een bepaalde tekst is vervaardigd*: boekschrift (vaak onverbonden, staand en steil) tegenover gebruiksschrift (vaak verbonden, lopend en schuin). Tot de uitvinding van de boekdrukkunst (die sterk normerend en verstarrend werkte) was er sprake van een voortdurende wisselwerking tussen gebruiksschrift en boekschrift. Gebruiksschrift wordt in de praktijk ook wel aangeduid als cursief of lopend schrift.

Geschiedenis van het schrift in West-Europa

Het Latijnse alfabet bestond vooreerst slechts uit majuskels, de *capitalis quadrata* (of *elegans*). Of het ook veel gebruikt is om mee te schrijven is twijfelachtig, omdat het zich daar moeilijk voor leent. Er bestaan wel voorbeelden van, maar dit waren waarschijnlijk uitzonderingen.

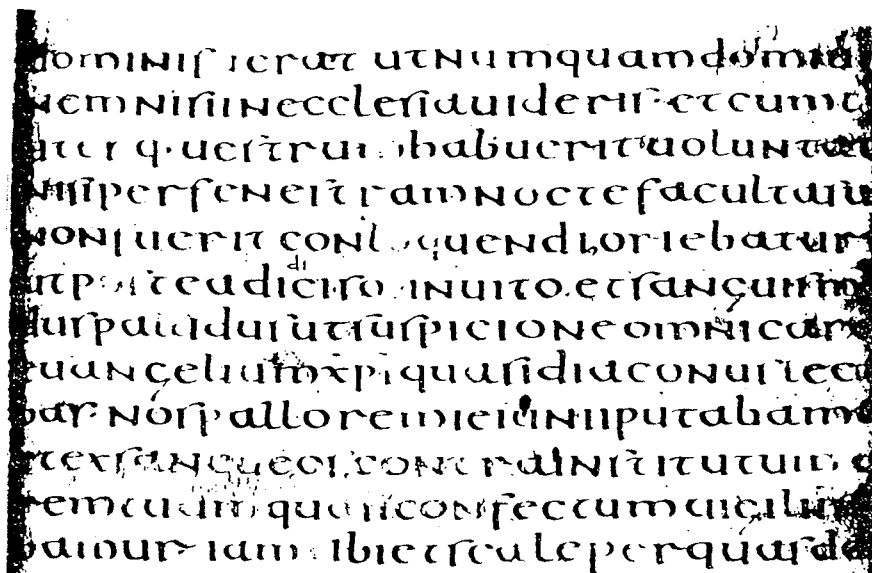
IMPROB EIDVRIS SVRGENS IN REB AEGESTAS
 PRIMAGERES FERROMORIALIS VERTER TIERRAM
 INSTITVTICVM I AMGLANDES NIQ ARBYIASACR MI
 DEFICERENTS I NVN AEFVICTVM DODONAN I GNRI

CAPITALIS ELEGANS (ca. 4^e e.)

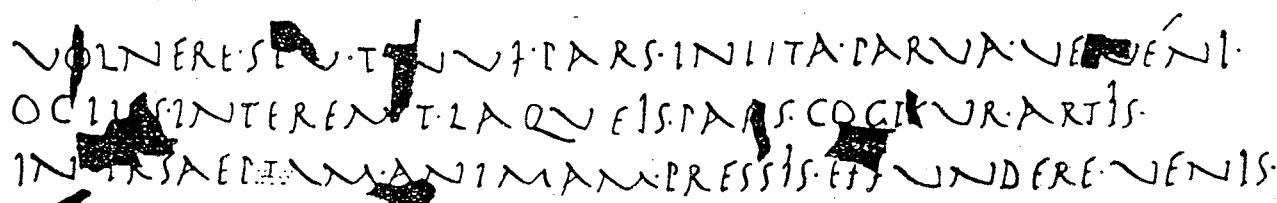

In de vijfde eeuw ontwikkelde zich een schriftvorm die een mengsel vormde van het unciaal schrift en van het minuskel-cursief (waarover straks), het zogenaamde *half-unciaal*. Dit minuskelschrift kan gezien de voorouder van het kleine letterschrift van vandaag. Het half-unciaal schrift ontwikkelde zich tot het normale boekschrift in het begin van de middeleeuwen.

SEMI-UNCIAAL (7^e e.)

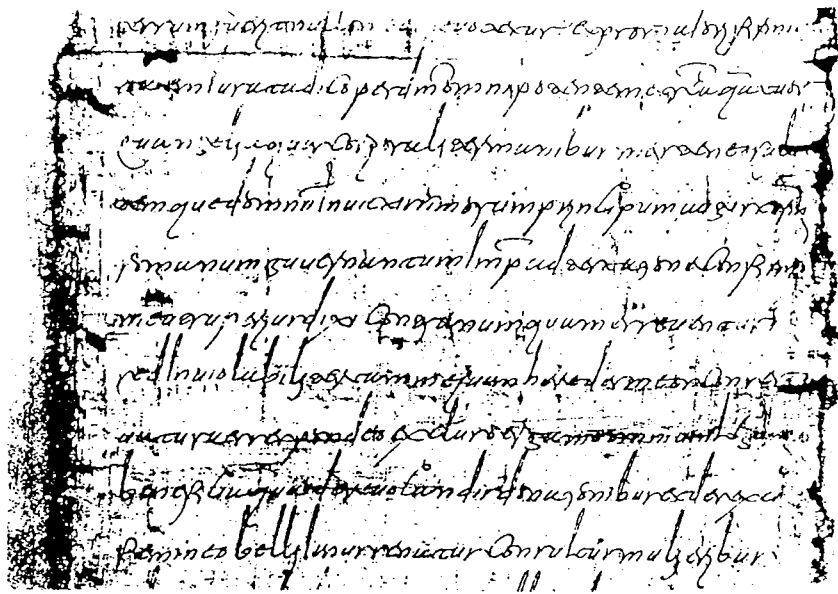
Voor alledaagse doeleinden ontstonden in de klassieke oudheid cursieve, snel geschreven varianten van bovenstaande boekschriften. Het eerst ontstond - in de eerste eeuw - het *kapitaal-cursief* gebaseerd op majuskels.

KAPITAALCURSIEF (31 v. Ch. - 79 n. Ch.)

De letters kregen vlaggen en schachten, om zo snel een verbinding met een volgende letter te kunnen maken. Dit gebruiksschrift beïnvloedde vervolgens weer het boekschrift: het leidde tot het unciaal schrift.

Elementen van dit unciaal schrift speelden weer een rol bij het ontstaan aan het eind van de vierde eeuw van een nieuw gebruiksschrift gebaseerd op minuskels, het zogenaamde *Romeins nieuwcursief*. Dit schrift had weer een belangrijke invloed op de omvorming van het boekschrift in de vijfde eeuw tot half-unciaal schrift. Het half-unciaal bestond vooral uit minuskels en kan als een gecalligrafeerde vorm van het minuskelcursief worden beschouwd.

ROMEINS NIEUWCURSIEF (ca 600)

Men schreef de woorden aan elkaar. Dit leverde problemen op bij het lezen en overschrijven. Zo werd in de middeleeuwen de bij Tacitus voorkomende passage ADSVATVTANDA (ad sua tutanda=om hun bezit te beschermen) gelezen als *ad Suatutanda* ("naar Suatutanda": men dacht dat een geografische naam bedoeld was).

Na de val van het Romeinse rijk ontstonden verschillende schrijftradities, de zogenaamde *regionale* of *nationale* schriften. Er ontstond een groot verschil tussen het schriftwezen op het Europese vasteland en het insulaire schriftwezen in Engeland, Schotland en vooral Ierland. Het eerste, zoals het beneventaans in Zuid-Italië, het wisigotisch in Spanje en het merovingisch in Gallië, was gebaseerd op het Romeinse nieuwcursief.

Non congrua scriptura
 seu ebelu au miferum et
 opprobrium saluacionis
 & ucau & a. Sane & a quida
 ptoppius bonor ucaum
 fucator queplauisus cubonus
 lno fban & eua eab & e & aon
 sfulata etu. & sabon & au
 saluacione quaspudua
 unimus eabonit corpus op & b

WISIGOTISCH (10^e e.)

<p> mac hystuatoys au donat. gub d longum nra ad stentur amofra. </p>	<p> dignesset as effe dese est dignatus; Pedico borm qbi motam ues </p>
--	---

BENEVENTAANS (11^ee.)

des de si car ist fructu
 dominus...
 h...
 to...
 i...
 f...

MEROVINGISCH OORKONDENSCHRIFT (692)

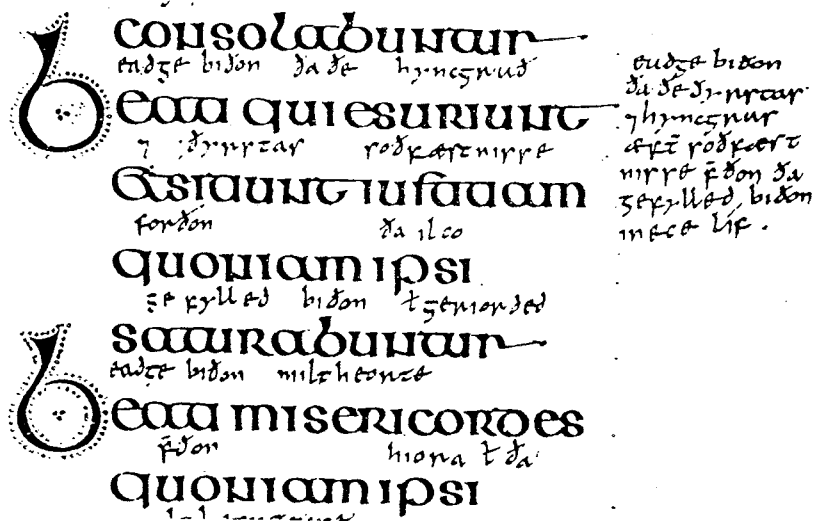
In hisa...
 ...

MEROVINGISCH OORKONDENSCHRIFT (einde 7^ee.)

Alboenus uero Langobardorum rex qui Chlodowindam re
 gis thozhay suam habebat...
 Nam commo...
 spina illuc...
 sed...
 pod...
 luy...

MEROVINGISCH BOEKSCHRIFT (7^ee.)

Het insulaire schriftwezen had als uitgangspunt het half-unciaal schrift.

ROND IERS (8^e e.) EN SPITS ANGELSAKSISCH (10^e e.)

nullum eum aequiparare potuit, namque ipse nā ab hominibus
 neque per hominē in factum, canchidiarum didicit, sed diu-
 nitatis adiutor, gratia canchidi accipit, unde nil umquam priuolū
 et superuacuum potestatis facere potuit, sed eam modoque ad pre-
 lationem sanctae religionis linguam docebant, si quidem in ha-
 bitu et clari usque ad tempus apud eorum matrem dicitur, nil
 paruum aliquid didicisset, unde nūquam in uino cum ea
 lactariae causa dicitur, ut omnem pondum in cantare debe-
 rent, ille ubi ad primum quare sibi curam carnem dedit, surgebat
 amedia cōna et gratia adru ad domum quae dicitur, quod unum tōn

SPITS IERS (ca. 750)

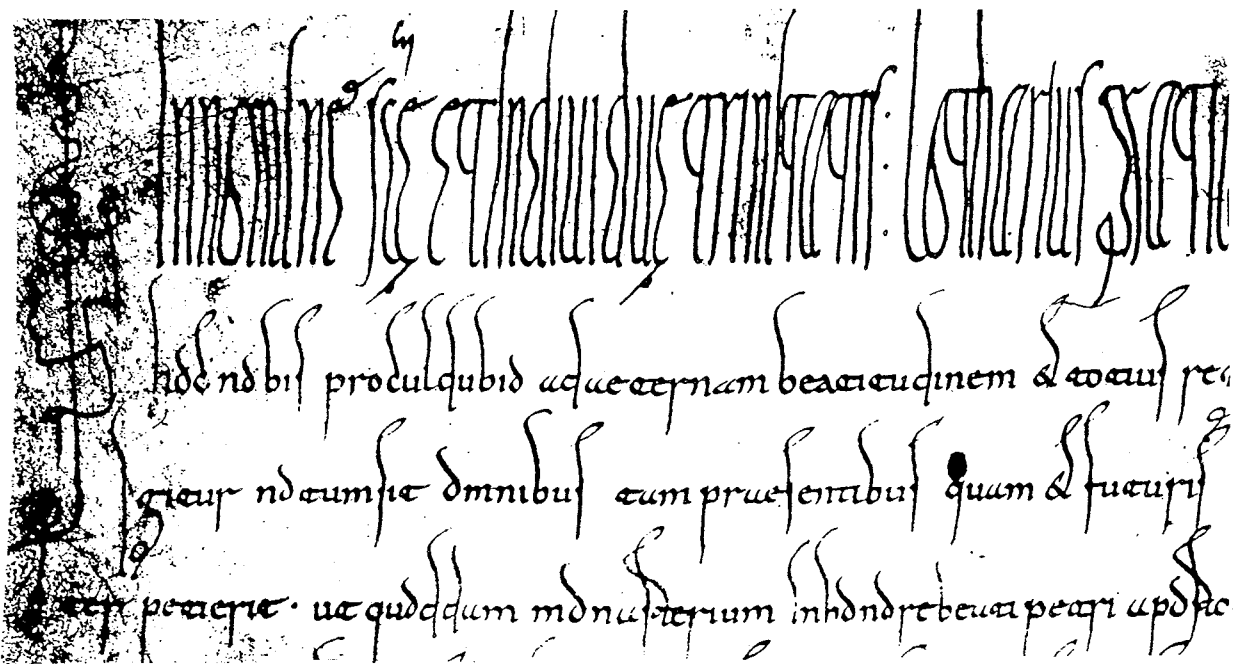
De nationale schriften uit de zesde, zevende en achtste eeuw vat men wel samen onder de noemer: *pre-karolingische schriften*.

In de achtste en negende eeuw zien we vervolgens in West-Europa weer een eenheidsschrift ontstaan, als onderdeel van de karolingische renaissance. Uit het half-

unciaal en uit het merovingisch boekschrift ontwikkelde zich de *karolingische minuskel* (*littera carolina*), herkenbaar aan zijn ronde schrijfwijze van rechtop en los van elkaar staande letters.

ne impēccatorum carnis resurrectionem & uitam
 a&ernam. Respond. Credo.
 ET cum interrogas per singulas uices
 merziseum tertio in aqua.
 POSTEA cum ascendere a fonte in fons. Et
 ait ap̄rbo in cerebro dextrimate his uerbis.
 Omnis pater dñi ih̄u xp̄i qui te rege nōuit
 S ex aqua & sp̄sco. quiq; dedit tibi remissionē
 omnium peccatorum. Ipse tēl in ex̄ x̄r̄isma
 salutaris in xp̄o ih̄u. Inuita a&erna. Et resp̄d. Amen.
 .KAROLINGISCHE MINUSKEL (begin 9^ee.)

Pas in de loop van de twaalfde eeuw werd de karolingische minuskel vervolgens het dominerende schrift in West-Europa. Dit betekende een grote vooruitgang, omdat de nieuwe minuskel een helder, goed leesbaar schrift opleverde. Wat de leesbaarheid verder ten goede kwam was de geleidelijke verspreiding vanaf de elfde eeuw van de gewoonte om de afzonderlijke woorden van een tekst los van elkaar te schrijven. In de kanselarij van onder meer de Frankische koningen bleef men nog lang een pre-karolingisch schrift gebruiken, het merovingisch cursief. Dit cursiefschrift ging men in later tijd schrijven met de karolingische minuskeltechniek. Het oorkondenschrift dat op die manier ontstond noemt men de *diplomatische minuskel*: het gebruik ervan beperkte zich tot de keizerlijke en koninklijke kanselarijen in Europa en hield het uit tot het einde van de elfde eeuw.

DIPLOMATISCHE MINUSKEL (966)

Uit de karolingische minuskel ontwikkelde zich in de twaalfde eeuw de *gotische minuskel*. Het schrift werd hoekiger en smaller.

Et autē que in p̄ma eius p̄cussione
 premissa sunt: iterū subnectunt²
 cum dicit² Factum est. cum quada
 die uenissent filij dī ut assisterent
 coram dño. uenissetq; sathan inter
 eos & staret in conspectu eius: ut
 diceret dñs ad sathan. Unde uenis.^{al}
 Qui respondens ait. Circuiui terrā.

GOTIEK BOEKMINUSKEL (ca. 1200)

De enorme toename van de schriftcultuur in twaalfde en dertiende eeuw deed weer regionale verschillen ontstaan in het boekschrift: in Noord-Europa gebruikte men de *fractura*, een letter met scherpe hoeken, en in Zuid-Europa de *rotunda*, een meer ronde letter.

celesti et grā repleamur. Per eūdem xp̄m
 dñm nr̄m. añ. cōmemoratō p̄ defūctis
Emento etiam domine famuloꝝ
 famulayq; tuarum. q̄. qui nos
 p̄cellerunt cum signo fidei et dormierunt
 in sompno pacis. Ip̄s domine et oib;
 in xp̄o quiescentib; locum refrigerii
 lucis et pacis ut indulgeas deprecamur
 p̄ eūdem xp̄m dñm nr̄m. Am̄. Hic
 iungat pectus suū alib; tulū ala dices.

BOEKFRACUUR (14^e e.)

Saluo q; si fuit fm factum ut quanti matrimonii
 unū adūm amulere q; ip̄t mobilia que dicit
 data ē ab ip̄a mulie. ut p̄ p̄cipus mulieris
 nō obsoletur ius libis natis ex bonis matrimo
 nis uno ul' plib; in eo q; dicitur eis erunt ad i
 bonis matris q; habeat local tam ut p̄ nās mar
 monis quorū dotes restitue nō sūt q̄la i sum
 no soluciois. Item dicitur q; si dos data ul'
 p̄stituta sūt i rebus mobilib; eximatis; cūns
 restitucioe dōtis ad uenit q; pars aut dos sūt
 restitucioe teneat eandem rem reape p̄ ea dō
 eximacōne qua data sūt sibi i honore nicho
 tationis ul' deterioracionis ip̄ius restitucioe
 respectum ad tps quo data sūt dos seu p̄stituta
 t̄be sūt in optone eis qui dote restitucioe t̄bebit.
 De fructib; p̄cipis ex parafenialibus boni
 uxoris rei.

Etiam q; si quis p̄cipio fructus ex bonis
 parafenialibus utans sine uoluntate ux
 nis nō possit ip̄i ul' a hys q̄s sūt p̄cipio
 ul' eximacōne corū. Itē fuerit usufructus re
 sponsi. n̄i q; puellam aut aiq; etas n̄a d̄mū;
 matrimonial. d̄stmatatū. p̄cipio. ul' app̄opi
 quis ul' tutorib; aut aiq; sūt p̄cipio. ip̄m i
 matrimonii sūt nō. Itē q; dicitur q; n̄a actat

ROTUNDA (1290-91)

Van de achtste tot de twaalfde eeuw was er in Europa nauwelijks sprake van een gebruiksschrift. Pas sinds het midden van de dertiende eeuw ontstond er ook weer een dergelijk schrift, het *gotisch cursief*.

Wie Wouter heeft pietig hoer. Dierman van saenore. Dierman van
 Sinte layens. Wouter van offer. ende Wouter die Graue Schepmen
 mit waendaghe. Doen teweene alle den soenen die dese letten culley
 eien ende haren liden. Dit londen. f. ingrauens ende gria em Wuf
 quamen weg ons ende saues vp den here gymoene prouensine capel
 lane van sint saluators. Vroelike halm ende schifte van vruen dvn
 tich goeden Lande. Lichtelac my. Jof lichtelac my. Ligghende binnen sint
 Gielis prochie bi sint pieters voren die binnen vrou. gria. jms
 f. lams. Weder. Lande. Ende dit weg. Land. Weder. E. hon. setta
 ten. ten. ne. t. g. h. e. y. d. k. e. y. m. e. n. s. c. h. e. Ende omme dat die v. a. t. e. l. i. k. e.
 g. h. e. d. a. e. y. v. a. n. w. e. g. o. n. s. a. l. k. e. w. e. g. s. c. h. e. p. e. n. n. e. y. e. n. d. e. v. i. e. v. i. e. d. e. d. e.
 s. i. c. h. e. t. a. d. d. e. s. o. h. e. b. b. e. n. v. i. e. d. e. s. e. l. e. t. t. e. n. v. h. a. n. g. h. e. n. d. e. g. h. e. s. c. h. e. t. m. a. c. h. t.
 o. n. g. e. n. e. e. g. l. e. y. D. i. t. v. i. e. g. h. e. d. a. e. y. j. n. t. j. a. g. d. e. j. n. c. a. r. n. a. t. i. e. o. n. s. h. e. r. e. a. l. t.
 m. y. s. t. e. r. n. e. e. n. d. e. v. r. u. c. S. i. n. t. j. a. n. s. d. a. g. h. e. i. n. m. a. y.

OORKONDENCURSIEF (1275)

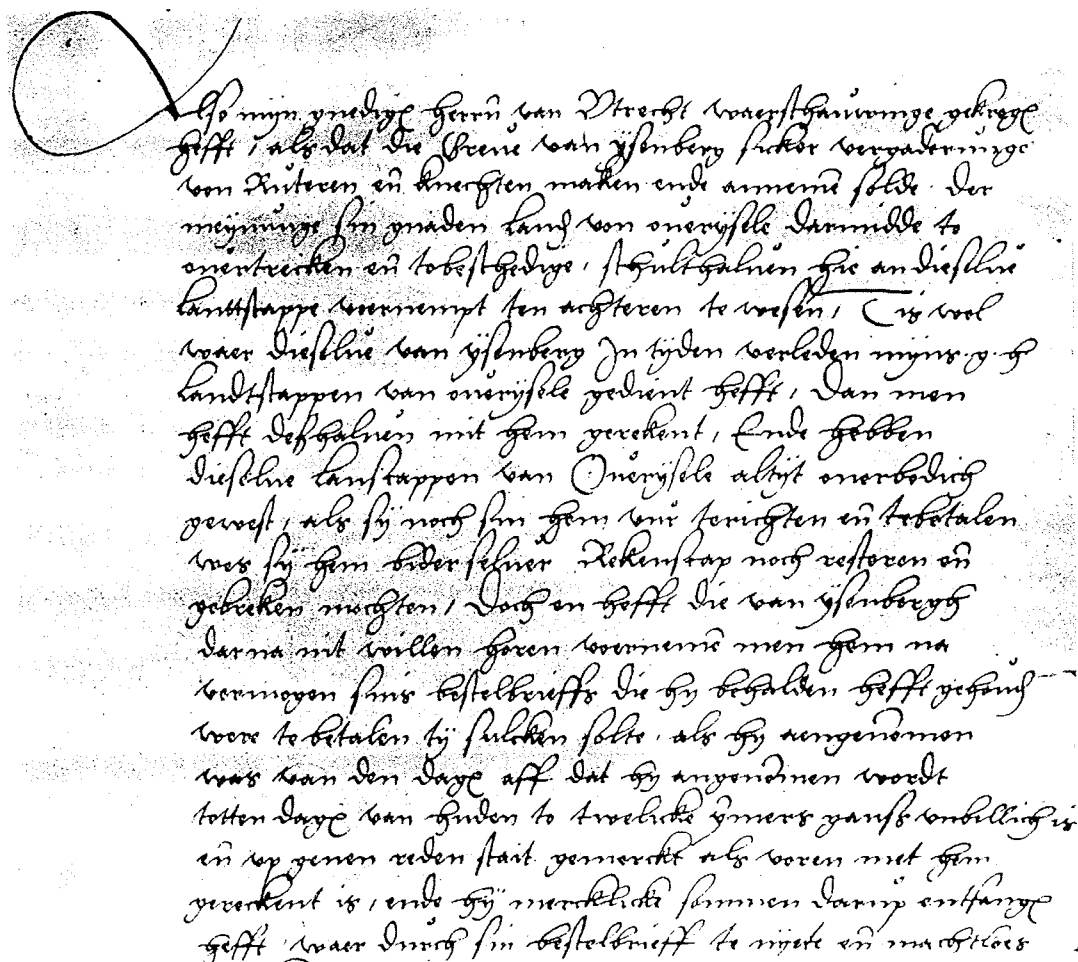
Het valt moeilijk te classificeren, vanwege de grote verscheidenheid in lettervormen. In het algemeen maken deze geen verticale indruk, en lijkt er sprake van invloed van het unciaal schrift. Vanaf de dertiende eeuw valt er een schoonschrift, de *cursiva formata* te onderscheiden van een gebruiksschrift, de *cursiva currens*.

Tussen de gotische minuskel als boekschrift en het gotisch cursief, kwam in de veertiende eeuw een breed scala aan mengvormen tussen beide op, het *bastaardschrift*. Het werd gebruikt voor ambtelijk schrift, maar ook voor boeken. In de Lage Landen spreken we van de Franse bastarda, de Bourgondische bastarda en de Windesheimer bastarda.

Lomment l'empereur adria
 filz de helius adrian / et cousin
 de l'empereur traian / Et de
 pauline sa mere ne en espaigne
 fut orphelin le dixieme an de
 son eage. Mais par la faueur
 de plotine femme dudit traian
 Il fut adopte de lui / Et depuis
 le laissa successeur de l'empereur.
 Le chapitre / premier

BOURGONDISCHE BASTARDA (1480)

In Middel-Europa ontstond een eigen vorm van het gotisch cursief, de *kurrente*. In sommige landen - Duitsland bijvoorbeeld - bleef dit schrift tot in de twintigste eeuw in gebruik. Sinds het midden van de vijftiende eeuw werd dit schrift ook in de oostelijke provincies van ons land gebruikt.

Als mijn vriedige Herr van Utrecht waersthueringe gebracht
 heeft, als dat die Beene van ysenberg sicker vergaderinge
 van Rintzen en Amegten maken ende armene solden der
 meyninge sin gnaden land van onerijsele darrnille te
 onterveken en tobestgedige, stult gelnien gic an dieselne
 landstappen vromerijt ten achteren te wesen, Cis vol
 waer dieselne van ysenberg in tijden verleden mijns g. f
 landstappen van onerijsele gedint heeft, dan men
 heeft des gelnien mit hem gevecht, ende hebben
 dieselne landstappen van Onerijsele alijt onerbeding
 geweest, als sij noch sin hem teni ferichten en tebetalen
 was sij hem vider seker rekenstap noch restoren en
 gebreken mochten, Daer en heeft die van ysenberg
 dar na mit willen goren vromerijt men hem na
 veringon sinis bestelbriefte die hy begalen heeft gesant
 voere te betalen by sulken solde, als hy angenomen
 was van den dage aff dat hy angenomen word
 totten dage van guden te troelike gmeers gants onbillig is
 en op gemen reden staet gerneret als voeren mit hem
 gevecht is, ende hy mercklike sommen darrin ontfange
 heeft waer durch sin bestelbriefte te rijste en merckloes

KURRENTE (1525)

In de veertiende en vijftiende eeuw gingen humanistische geleerdenkringen in Italië over tot het opnieuw gebruiken van de karolingische minuskel. De humanisten wilden het schrift uit de klassieke oudheid weer in ere herstellen. Ze kenden de werken van de klassieke schrijvers uit kopieën, die in de karolingische tijd waren vervaardigd. Deze werken waren geschreven in de karolingische minuskel. De humanisten gingen uit van de verkeerde veronderstelling dat de karolingische minuskel overeenkwam met het schrift uit de oudheid.

Het nieuwe schrift, de *humanistische minuskel* (*littera antiqua*) werd in de vijftiende eeuw met veel succes overgenomen door Italiaanse drukkers. Daarmee begon de zegetocht van dit nieuwe schrift, dat langzaam maar zeker de gotische vormen verdrong. De cursiefvorm van de humanistische minuskel noemt men het *humanistisch cursief*.

Sic ut intro. Nam uos iadudū expectat senex.
 uelut. hoc iam. Chromel. Menedemus
 cello pulsare ostium uicini. p̄mū exme ut
 iat. sibi filiū redisse. & si adolēcentē hoc nolle in-
 telligo. uerū cū uideā miserum hūc tam auca-
 rier ei abitu. celem tam insperatū gaudiū. cū illi
 nihil pericli exindicio fiet. haud faciā. Nā qd
 potero adiuuabo senē. ita ut filiū meū amico
 equali suo uideo inseruire. & locum. ēē i negotiis.
 nos quoq; senes ē equū senib; obsequi. MEH. Aut
 ego profecto ingenio egregie admiserā nat; fuz.
 aut illud sim ē quod uulgo audio dici. dñe adi-
 mere. egritudine hominib;. Nam in cordis. augetur
 magis de filio egritudo & quanto diuti abest. ma-
 gis cupio tanto. & magis desidero Chr. Sed ipm
 foras egressum uideo. ito alloqr. Menedeme ha-
 ue. Nuntium adporto t. cui max; te fieri parta

HUMANISTISCHE MINUSKEL (1436)

M auctate iocum & sacro impetere timore
 T nforibus labor alcede lerna rēvis
 A nquibus idra sacet mluque cūsa bonis
 O ra deonēi paculo celantur biatu
 A t hyguus stuy cōtōns larraribus uobras
 I auitor inferno tum primū tractus uo anore!
 A tripedēs ramos superantia cornua cōruj.
 H et tenuor unci libyal colluris alumnus
 M atre super. straque genuj deformis bimerōns
 C entauris frontaque timet nunc omniū alarūnan.
 I nētrq; fulgē sacras ex mōib; gēe
 I ngenitōne animam rapuit ad sidera flāme.
 P ost quam oculos uarua impleuit uirtutis imago
 M ra de hinc cōrū surgentis mole profundi
 I nuctum totis subitum mare nullaq; curia
 I uorid; infuso stagnantes equore campos
 N amqua cōrūles nēruis exoluitur antris
 A tate imo freta comorquet neptuma fundo
 P rōruptum exundat pelagus cōcoque relaxas
 O cūmi hūmē; torrentibus mēruis uadis.
 T um uada cūstuo penitus p̄ mota tradenti
 L uctantur totis tumefactum imponere pontū.
 M ox remeat gurgē tractoque relabatur estu
 A cratis erepro campis erepra propando: deserta

HUMANISTISCH CURSIEF (1470-80)

In de zestiende en zeventiende eeuw krijgt het gebruiksschrift de alleenheerschappij, omdat er geen geschreven boeken meer worden vervaardigd.

In Nederland kende men in de zestiende en zeventiende eeuw twee vormen van het gotische gebruiksschrift. Het "normale" type, *het gotisch cursief*, in gebruik in het westelijk deel van ons land, kende veel variatie. Uniformerend werkte de centrale bestuursorganisatie in de Nederlanden onder de Bourgondiërs, en verder de traditie van het schoonschrijven. Heel bekend wat het laatste betreft, is Jan van der Velde's *Spieghel der schrijfkonste* uit 1605.

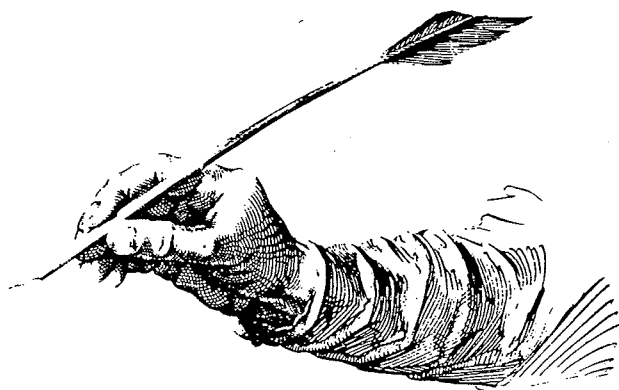
Vanaf het midden van de vijftiende eeuw was in de oostelijke gewesten van Nederland (Limburg, Oost-Brabant, Gelderland, Overijssel, Drenthe en Groningen) het Duitse cursiefschrift in gebruik, de *kurrente*. We noemen het ook wel het *oost-nederlands*. Het schrift werd gekenmerkt door spitse en puntige letters.

De gotische schriftvormen bleven in Nederland tot het eind van de zeventiende eeuw in gebruik. Daarna verloren ze de strijd met het *humanistisch cursief*. Dit schrift werd aanvankelijk alleen voor Latijnse teksten gebruikt, pas sinds de tweede helft van de zestiende eeuw ook voor Nederlandse.

Het woord cursief kreeg onder invloed van het nieuwe schrift een andere betekenis, namelijk van cursief=lopend, verbonden, naar cursief=schuin, hellend naar rechts. In het midden van de achttiende eeuw zijn de gotische vormen praktisch overal verdwenen.

De lettervormen van het gotisch cursief in de Nederlanden

In het onderstaande wordt in een tweetal tabellen een overzicht gegeven van de letter- en cijfervormen van het *gotisch cursief* van de twaalfde tot de achttiende eeuw. De indeling per eeuw is enigszins willekeurig: bewust is nagelaten lettervormen te herhalen na de periode waarin zij algemeen gebezigd werden. De lettervormen die voor een bepaalde eeuw gegeven worden, kennen een willekeurige volgorde.

TABEL I: DE LETTERVORMEN VAN DE TWAALFDE TOT DE ACHTTIENDE EEUW

	12e	13e	14e	15e	16e	17e
a	ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ	ɑ ɑ ɑ ɑ	ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ	ɑ ɑ ɑ ɑ	ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ	ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ ɑ
b	b b b	b b b b	b b b b b	b b b b b	b b b b b b	b b b b b b b b b
c	c c c c	c	c c c	c c c c	c c c c	c c c c c
d	d d d	d d d d	d d d d d d	d d d d	d d d d	d d d d d
e	e e e	e e	e e e e e	e e e e e	e e e e e e e e e e	e e e e e e e e e
f	f f	f f f	f f f	f f f	f f	f f f f f

	12e	13e	14e	15e	16e	17e
g						
h						
i j						
k						

	12c	13c	14c	15c	16c	17c
l						
m						
n						
o						
p						

	12e	13e	14e	15e	16e	17e
q	q q q	q q	q q q q q q	q q	q q q q q	q e e
r	r r r	r r r z	r r r r r z z z z	r z z z r r v r r	r r r r r r r r z z z	r r r z z r r z r e
s	s s f f f f f	s s s s s s s f f	s s s s s f f	s s f f r	s r r s s s s s s s f f f f f	s s s s s s s f f f f f
t	t t t	t t t	t t t t	t r r r t	f t t r f t t t	t t t t t r t t
u v	u u u v u	u u u v v v	u u v v v v v v	u u u v v v v v v	v v u v v v v v v v v	u u v v v v v v v v

	12e	13e	14e	15e	16e	17e
w						
x						
y						
z						

TABEL II: DE VORM VAN DE GETALLEN VAN DE TWAALFDE TOT DE ACHTTIENDE EEUW

	12e		15e		16e
1	I	1	2	1	1
2	6	22	2~2	22277	2
3	Hy	3	3	33z8	3
4	B	4p	2p	2 e	4
5	5	27	49	79495	5
6	E	6	6	6	6
7	L	7	677	1 4 7 4	7
8	B	8	88	888~p	8
9	2	9	9	9 9	9
10		10	10	jo 10 10	10

Speciale aandacht verdienen de majuskel-vormen van sommige letters, die soms erg verschillen van de minuskel-variant.

A=

B=

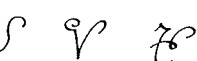
E=

G=

L=

N=

O=

P=

R=

S=

Vervolgens moeten we wijzen op specifieke problemen met de lettervormen:

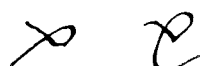
1. De moeilijkheid om letters van elkaar te onderscheiden die bijna dezelfde vorm hebben:

- de v en de b lijken vaak op elkaar:

b=

v=

- de x en de p idem:

x=

p=

- de n en de unciale m idem:

n=

m=

- de c en de t idem:

c=

t=

2. De moeilijkheid om bepaalde letters op het eind van een woord te identificeren:

- de slot-s kan verward worden met de t:

slot-s=

t=

- de slot-e vervaagt dikwijls tot een simpel lijntje:

slot-e=

- de slot-n laat zich vaak meer raden dan lezen:

en =

- de slot-m wordt in de middeleeuwen soms geschreven als een dwarse unciale m:

3. Tenslotte de moeilijkheid om lettercombinaties te ontcijferen:

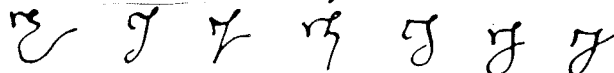
- de verbinding st kan er b.v. als volgt uitzien:

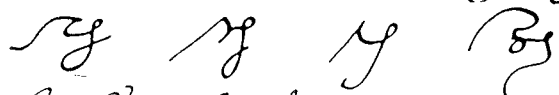
- de verbinding ft als volgt:

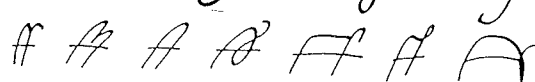
- de verbinding ch:

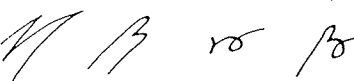
- de verbinding sch:

- dubbele f:

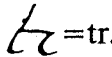
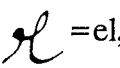
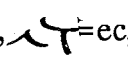
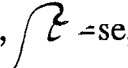
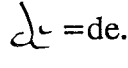

- dubbele s:

(de vorm wordt gemakkelijk verward met de ringel-s en de s met afkorting)

- dubbele t:
  - (kan verward worden met de ct:)
- de letter r is soms moeilijk te herkennen in combinaties, zoals met de e
  - =er, met een l, =rl en met een t =tr.
- idem de letter e: =el, =ec, =se, =de.

Wat de getallen betreft, dient rekening gehouden te worden met het volgende. Arabische cijfers werden sinds de tiende eeuw ook in Europa toegepast. Pas tegen het einde van de middeleeuwen vinden we de getallen ook gebruikt in documenten, het eerst voor het nummeren van registers, het laatst voor het schrijven van geldbedragen. De cijfers kunnen verschillende standen aannemen. Zo treft men een verticale, maar ook een horizontale 8 aan. De twee kan ook horizontaal en ondersteboven geschreven zijn. De 4 en de 9 kunnen gemakkelijk met elkaar worden verward. In oude teksten wordt de 1 vaak geschreven als een i. De j gebruikt men soms als afsluiting, bijvoorbeeld ij voor 3. Grote getallen kunnen als vermenigvuldiging zijn weergegeven, bijvoorbeeld iijC voor 3x100 ofwel 300; of iixx voor 2x20 ofwel 40. Een getal in Romeinse cijfers werd vaak fonetisch geschreven: niet MCD maar XIIIIC. Het teken voor ½ was vaak een doorgehaalde I, V of X (soms ook een s van semi=half). Uitgesproken werd het als volgt: vijfdehalf (bedoeld 4½), nl. de vijfde half. We kennen dit vandaag de dag nog in anderhalf: d.w.z. de eerste helemaal, de tweede (de andere) half.

Afkortingen

Afkortingen werden in documenten en ook in boeken veel gebruikt. Om ruimte te sparen (grondstoffen als papyrus en perkament waren duur), om tijd te winnen en uit eerbied voor namen van God en goddelijke personen. Behalve stenografische tekens paste men ruwweg twee vormen toe: suspensie (=afkapping), d.w.z. enkel het eerste woord of de eerste lettergreep van een woord schrijven, en contractie (=samentrekking): het schrijven van alleen de eerste en de laatste letter of letters van een woord of een lettergreep. De laatstgenoemde gewoonte was wijd verbreid onder Grieks sprekende joden, die heilige namen, zoals die van God samentrokken. De christenen volgden deze gewoonte.

De Romeinen kenden vanouds vooral suspensies: alleen de eerste letter van een woord werd geschreven, met erachter een punt. In stenografisch schrift en in *notae juris* (verkorte technische termen, ook niet-juridische) werden echter ook contracties toegepast. Het stelsel van afkortingen werd uitgebouwd door het gebruik van afkortingsstrepen, willekeurige tekens en hooggeplaatste letters - ter aanduiding van een uitgevallen lettergreep. De willekeurige tekens waren meestal afkomstig uit de zogenaamde tironische noten. Dit was een soort steno annex geheimschrift, ontwikkeld door Marcus Tullius Tiro, een vrijgelaten slaaf van Cicero.

Tekens voor veel gebruikte lettergrepen (zoals con, ur, us, et enz.) werden overgenomen van dit stenografisch schrift.

Vooraf in de laat-antieke christelijke literatuur komen we contractieve afkortingen tegen, waarbij woorden worden samengetrokken tot de meest wezenlijke letters, meestal de medeklinkers. In het begin dienden ze vooral om er de heilige namen mee te schrijven. De afkortingen nam men over uit het Grieks, waarbij de Griekse lettervormen meestal gehandhaafd bleven: XPS voor chi-rho-sigma=christus en IHS voor jota-eta-sigma=Jezus.

Alle groepen van afkortingen komen we voor het eerst tegen in geschriften van Iers-Angelsaksische oorsprong. Volledig gevormd is het afkortingssysteem in twaalfde eeuw. Tegen het eind van de middeleeuwen verwilderde het. Men kortte af om het afkorten lijkt het wel. De vele afkortingen maken het geschrevene vaak moeilijk leesbaar. De afkortingspraktijk gold vooral voor teksten in het Latijn. Het afkortingswezen werd daarom minder belangrijk, naarmate er meer in de volkstaal werd geschreven. Belangrijk was ook dat de humanisten in de vijftiende eeuw samen met het gotische schrift ook de gotische afkortingen verwierpen. Ze gingen de teksten weer voluit schrijven.

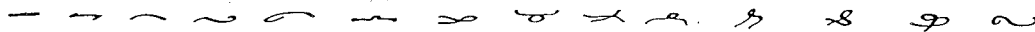
In Nederlandse teksten nemen de eigenlijke afkortingen in de zestiende en zeventiende eeuw ook af, maar tegen de algemene tendens in krijgt men de indruk dat suspensies door middel van een verticaal afkortingsteken van woorden eindigende op -n of -en juist toenemen. Waarschijnlijk is er vaak sprake van een slordig geschreven slot -n.

Een aantal veel gebruikte afkortingen zijn:

1. *Afkortingen door middel van een streepje*

In zijn eenvoudige vorm horizontaal, verticaal of schuin. Kan echter ook de vorm aannemen van een boogje, een haakje, een lus of een krul. Ook treedt vervorming op als het streepje geligateerd wordt met de letter waarbij het hoort.

a. afkortingen door middel van een horizontaal streepje:

Dit streepje heeft meestal een algemene betekenis. Wordt vaak gebruikt bij weglating van een m of een n. Kan ook een vaste betekenis hebben, afhankelijk van de letter waarboven het streepje wordt geplaatst. Meestal wordt het boven de letter geplaatst, bij sommige letters door de bovenschicht, bij de p in de betekenis per door de staart.

Voorbeelden:

$\bar{e}$ = en

$\widehat{en}$ = ende

<i>hebbe</i>	= hebben
<i>hebbende</i>	= hebbende
<i>van</i>	= van de
<i>voort</i>	= voorseyt (of voorscreven)
<i>voort</i>	= voorscreven
<i>erf</i>	= erfgenamen
<i>hertog</i>	= hertog
<i>Alte</i>	= Albert
<i>bi</i>	= Biervliet

We dienen te letten op de specifieke betekenis van horizontale streep bij de p:

<i>p̄</i>	= pre (prae)
<i>p</i>	= per, par (por)

Voorbeelden:

<i>p̄mier</i>	= premier
<i>p̄rochje</i>	= parrochie
<i>p̄rie</i>	= partie
<i>p̄sonlick</i>	= personelick

Soms zijn alle letters weggelaten, behalve de beginletters van de lettergrepen, soms wordt alleen de begin- en de eindletter van een woord gegeven, soms eerste, laatste letter en nog een voor de duidelijkheid:

Voorbeelden:

<i>ll</i>	= libra
<i>bb</i>	= brabant
<i>R</i>	= sint

<i>m̄r</i>	= meester
<i>k̄ke</i>	= kerke
<i>Zeele</i>	= Zeelant
<i>m̄aa</i>	= majesteit
<i>supplie</i>	= suppliantie
<i>gem̄te</i>	= gemeente
<i>hēben</i>	= hebben

b. Afkortingen door middel van een verticaal of schuin streepje.

| / / / / / / / / / / / / / / / /

Wordt gebruikt met name bij suspensies, als teken om het einde van het woord te markeren. In de zestiende en zeventiende eeuw wordt het meer en meer de normale afkortingwijze voor -n en -en in het nederlands. Ook wel bij woorden op -lijk, lyck (lycks) en als algemeen afkortingsteken na de s. Soms wordt het verticale streepje verbonden met een horizontaal streepje (zie laatste twee voorbeelden).

Voorbeelden:

<i>dy</i>	= den
<i>en</i>	= en
<i>gegeen</i>	= gegeven
<i>tamelijck</i>	= tamelijk
<i>Dordrecht</i>	= Dordrecht
<i>voorgemelde</i>	= voorgemelde
<i>dages</i>	= dagen
<i>voorseyt</i>	= voorseyt
<i>voorscreven</i>	= voorscreven
<i>vrijelijck</i>	= vrijelijck

<i>gnal</i>	=	generalyck
<i>grotel</i>	=	grotelyck(s)
<i>Jansz</i>	=	Janszoon
<i>desen</i>	=	desen
<i>ende</i>	=	ende
<i>staende</i>	=	staende

Het verticale streepje komt niet veel voor bij contracties. Meestal na een d. In de zestiende en zeventiende eeuw schrijft men in de regel de slotletter(s) van de contractie boven de schrijflijn.

Voorbeelden:

<i>weduwē</i>	=	weduwe
<i>gedaegde</i>	=	gedaegde
<i>onderteykent</i>	=	onderteykent
<i>condempneert</i>	=	condempneert

Twee bijzondere vormen komen voor van het verticale of schuine streepje:

a. Een verticaal streepje boven een letter, dat de vorm van een haakje heeft aangenomen en sinds de veertiende eeuw met de letter wordt verbonden. Het vervangt een r, meestal bovendien een klinker: er, re, ir, or, enz. Meestal er, zodat men wel spreekt van het er-teken.

b. Een schuin streepje door een letter heen, later bij wijze van ligatuur ermee verbonden. Ook dit streepje vervangt er, ir, or, ro. In het nederlands neemt in de zestiende en zeventiende eeuw de doorgestreepte v een grote vlucht, zodat men is gaan spreken van het ver-teken.

Voorbeelden:

<i>letteren</i>	=	letteren
<i>here</i>	=	here

	= heere
	= andere
	= daer af
	= daer af
	= zwerte
	= daernae
	= verbael
	= voorts
	= voerwaerde
	= ser ('s heer)
	= voorseid
	= proost
	= profyte
	= prochie

2. Afkortingen door middel van een bovengeschreven letter

a. klinker.

Als de a bovengeschreven wordt, gebeurt dat steeds in een specifieke, pre-karolingische vorm, als een open letter, lijkend op een afgevlakte u.

Als er een klinker boven de letter q wordt geschreven dient een u toegevoegd te worden aan de bovengeschreven letter. Voorbeeld:

= quam

Wordt er een klinker boven andere letters dan de q geschreven, dan dient men in de meeste gevallen aan de bovengeschreven letter een r toe te voegen.

Voorbeelden:

= vrouwe

<i>st^u</i>	= starc, strac
<i>bo^g</i>	= borg
<i>gr^e</i>	= grave
<i>cont^urie</i>	= contrarie
<i>g^roten</i>	= groten
<i>getrouwen</i>	= getrouwen

b. medeklinker.

Aan de bovengeschreven letter dienen een of meer letters te worden toegevoegd.

Voorbeelden:

<i>m^r</i>	= meester
<i>n^r</i>	= nommer
<i>gen^t</i>	= genaemt
<i>jt</i>	= joncker

Sinds de vijftiende eeuw neemt de gewoonte toe bij iedere contractie de laatste letter(s) van het woord boven de schrijflijn te plaatsen. De letters blijven bovengeschreven, maar men kan niet meer zeggen dat ze de vorm van een afkortingsteken aannemen. Soms bevatten de hooggeschreven letters op hun beurt nog een suspensie. Behalve door het in de hoogte schrijven van de slotletters wordt de contractie soms bovendien weergegeven door een verticale streep, die het eerste deel van een woord met de slotletters verbindt.

Voorbeelden:

<i>ex^u</i>	= excellencie
<i>ma^t</i>	= majesteyt
<i>req^t</i>	= requeste
<i>ad^t</i>	= advocaet

3. Afkortingen door middel van een punt en daarvan afgeleide tekens

a. punt en dubbele punt.

Men spreekt van siglen, als een *singula littera*, te weten een beginletter, gevolgd door een punt, het hele woord representeert. Bijvoorbeeld: S.P.Q.R. In de middeleeuwen is dit gebruik zeldzaam geworden, al treffen we het nog wel aan voor voornamen. Of de s. voor signum, siggelavit en dergelijke. Een enkele maal wordt een sigle tussen twee punten gezet, ter markering. Met hetzelfde doel plaatst men in een lopende tekst ook cijfers vaak tussen punten. In de zestiende en zeventiende eeuw keert het gebruik van siglen terug in titelatuur, met gebruik van punt en dubbele punt. De sigle wordt vaak verdubbeld om het meervoud aan te geven.

Voorbeelden:

<i>E. h.</i>	= edele heer
<i>EE. hh.</i>	= edele heren, eerwaarde heren
<i>u. e.</i>	= u(w) edele
<i>v. m.</i>	= edel mogende(n)
<i>E. G. m.</i>	= edel groot mogende(n)
<i>R. m.</i>	= keyserlycke c.q. konincklycke majestejt
<i>j. d.</i>	= jonge dochter
<i>f. cr.</i>	= heylig avontmael
<i>v. d.</i>	= eysch doen(de)
<i>u. l.</i>	= u lieden, u lieve
<i>f. e.</i>	= furstliche genade

De titels die met siglen worden aangegeven, kunnen in de zeventiende eeuw evengoed met meer letters worden geschreven en ook dan wordt vaak de punt (dubbele punt) gebruikt.

Voorbeelden:

<i>v. m.</i>	= edel mogende(n)
--------------	-------------------

ho. mo. = hoogmogenden

ed. Geb. = edel geborene(n)

Overigens wint in de zeventiende eeuw de punt steeds meer terrein en wordt een normaal afkappingsteken bij alle suspensies. Zelfs na contracties ziet men de punt verschijnen (mr. = meester, dr. = dochter, ca. = circa).

b. komma en punt-komma.

2 3 4 5 6 7 8 9

De komma, altijd boven de schrijflijn geplaatst, wordt soms gebruikt in plaats van andere afkortingstekens. Gewezen dient te worden op de speciale betekenis van de komma in het woord zoon of zone, die verbonden wordt met de letter z. Voorbeeld:

z' z z z z z z

De komma boven een letter kan verward worden met het diakritisch teken boven de u ter onderscheiding van de n.

De punt-komma wordt vaak geligateerd geschreven. In het nederlands vaak in de betekenis van -et (te onderscheiden van het tironische et-teken!).

Voorbeelden:

mz = met
niz = niet
nz = niet
vriiz = vriheyt
heuz = hevet

4. *Afkortingen door middel van speciale tekens (afkomstig uit de tironische noten en de notae juris)*

Strikt genomen horen ook de p en de q-afkortingen hiertoe.

a. het con-teken.

9 9 2 9 9 8 8 9

Toont zich vanaf de twaalfde eeuw ongeveer als het cijfer 9. Staat op of soms iets onder de schrijflijn. Betekent con, soms ook com, cum of cun. Meestal aan begin van een woord, maar niet altijd.

Voorbeelden:

comparāt = comparant
commissie = commissie

gdiris = condicie
gtra = contra
gpruignis = campagne

b. het us-teken.   9 9 9 9 9 9 9 9

Toont zich eveneens als een 9, maar normaliter hoog geschreven en betekent us en soms os. Meestal aan het eind van een woord.

Voorbeelden:

du = dus
pl⁹ = plus
hu⁹ = huus

c. het ur-teken.   2 2 2 2 2 2 2

Toont zich als een soort slangetje of benadert het cijfer 2. Soms moeilijk te onderscheiden van het haakvormige er-teken. Het is hooggeschreven en betekent ur, in het frans soms ook oe of our.

Voorbeelden:

i^u = iura
p^u = pour
j^u = jour

d. het et-teken.   7 7 7 7 7 7 7 7

Het lijkt op de 7, al dan niet met een streepje in het midden. Betekent: et. In nederlandse teksten te lezen als: ende. Er zijn dus drie tekens om et aan te geven: het tironische teken: 7 ;

de cursief geschreven punt-komma: 3 ;

en de gestileerde ligatuur e/t: & .

In de zeventiende eeuw wordt het tironische et-teken (met streepje) het plusteken; het tironische teken voor esse, de =, wordt het is-gelijk-teken.

Voorbeelden:

7 = et

7c = etcetera (later ook r er wel voor gebruikt:)

Munten, maten en gewichten

De meest algemeen voorkomende *rekenmunten* waren vanouds: ponden, schellingen en denieren of penningen. In het Latijn: libra, solidi en denarii. In de regel werd aangegeven in welke muntsoort deze rekeneenheden uitgedrukt moesten worden, bijvoorbeeld in groten (Vlaams). In de zeventiende eeuw maakte men het meest gebruik van guldens en (halve) stuivers.

In de regel worden in teksten de munten verkort aangegeven: lb of l voor pond, s. voor schelling (solidus) of stuiver (ook wel st.), d. voor denarius (penning).

Een nuttig handboek is: H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*. Utrecht, 1970⁴. Voor oude maten en gewichten raadplege men J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam, 1982.

Datering

Het jaar begon in de middeleeuwen niet overal op 1 januari. Andere jaartijlen waren de Boodschapstijl (jaarbegin op 25 maart), de Kerststijl (jaarbegin op 25 december) en de Paasstijl (jaarbegin met pasen; ieder jaar dus op een andere dag). De kalender die het jaar liet beginnen met 1 januari noemen we de jaardagstijl. Een kanselarij van een vorst kon een andere stijl hanteren dan de burgerij; bij de bevolking was het gebruikelijk het jaar op 1 januari te beginnen. In de tweede helft van de zestiende eeuw gaan de kanselarijen in ons land geleidelijk over op de jaardagstijl.

Gedateerd werd in vroeger tijd veel aan de hand van de heiligendagen. Men sprak bijvoorbeeld van woensdag na St. Jan en van St. Nicolaasavond (de dag voorafgaande aan St. Nicolaas).

In 1582 voerde paus Gregorius XIII een kalenderhervorming door. De nieuwe Gregoriaanse kalender verving de oude Juliaanse. Deze nieuwe kalender verschilde in de zeventiende eeuw 10 dagen en in de achttiende eeuw 11 dagen met de oude. De "nieuwe stijl" werd in de Nederland niet overal tegelijkertijd ingevoerd. In Brabant en Zeeland sprong men van 14 december 1582 op 23 december, in Holland ging men van 1 januari 1583 over op 12 januari. In de andere provincies bleef men echter vasthouden aan de Juliaanse kalender, waardoor er in de zeventiende eeuw een verschil van 10 dagen ontstond. Pas in 1700 volgden de andere provincies: eerst Gelderland van 30 juni op 12 juli 1700 (na 28 februari 1700 was het datumverschil met een dag toegenomen) en als laatste Drenthe, van 30 april op 12 mei 1701. In Zweden en Engeland bleef de Juliaanse kalender nog tot 1753 in zwang. En zoals we weten, in Rusland tot aan de Russische revolutie.

In de periode van 1792 tot 1806 gold in (delen van) ons land de Franse revolutieka-

lender.

Nuttige werken op het gebied van de *chronologie* zijn: H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover, 1971¹¹ en Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960.

Transcriptie

In vroeger tijd was de spelling systeemloos, evenals het gebruik van hoofdletters en de plaatsing van leestekens. Vanaf de zestiende eeuw werd wel meer gestreefd naar uniformiteit, maar pas in 1804 publiceerde Matthijs Siegenbeek de eerste spellingregels. De spelling van De Vries en Te Winkel, in 1863 ontworpen ter regeling van de spelling in het Woordenboek der Nederlandsche Taal, is in 1865 door de regering tot officiële spelling verklaard. Alle latere spellingsregelingen zijn op deze spelling gebaseerd.

Het is de gewoonte in boeken met paleografische oefeningen om zo dicht mogelijk bij de originele tekst te blijven. Wel normaliseert men het gebruik van hoofd- en kleine letters en de interpunctie. Wat betreft de i en j en de u, v, uu, vv en w past men meestal de volgende regel toe: men transcribeert een i als het om een klinker gaat, een j als de medeklinker bedoeld is. Evenzo wordt gehandeld met de u, v, uu, vv en w. Ook het gebruik van ij en y wordt genormaliseerd: we transcriberen een ij als het woord in de moderne spelling met een ij wordt geschreven; in alle andere gevallen schrijven we een y. Dubbel i wordt ij tenzij duidelijk een tweede naamval in het Latijn is bedoeld. Ook is het gebruik om woorden die aaneengeschreven zijn, maar niet bijeen horen te scheiden, evenals andersom. Afkortingen worden "opgelost", behalve die voor -zoon en -dochter. De namen van munten, maten en gewichten worden zoveel mogelijk voluit vermeld. Eigennamen worden overgenomen zoals ze er staan. In officiële bronnenuitgaven hanteert men de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap en de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis.

Gebruikte literatuur

Encyclopaedia Britannica

A. von Brandt, *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*. Stuttgart, 1969⁵.

C. Dekker, R. Baetens en S. Maarschalkerweerd, *Album paleographicum XVII provinciarum (...)*. Brepols, 1992.

J.L. v.d. Gouw, *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student*. Alphen a/d Rijn, 1978.

J.L. v.d. Gouw, *Oud schrift*. Archivistica, publicaties van de Archiefschool, nr. 3. Zwolle, 1963.

P.J. Horsman, T.J. Poelstra en J.P. Sigmond, *Schriftspiegel (...)*. Zutphen, [1984].

Bijlage

Lijst van naslagwerken, te gebruiken bij het lezen van oude teksten en genealogisch onderzoek

Paleografie

C.C. de Glopper-Zuijderland, *Oud Schrift 1400-1600* (Den Haag, 1997).

M. Bruggeman en H.J.Ph.G. Kaajan, *Oud Schrift 1600-1700* (Den Haag, 1996).

W.R.C. Alkemade, *Oud Schrift 1700-1825* (Den Haag, 1995).

Oud schrift in Nederland : een leerboek voor de student / door J.L. van der Gouw. – 2^e dr. – Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1980

Schriftspiegel : Nederlandsche paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw / P. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond. – Zutphen : Terra, 1984

Het Nederlandse handschrift in 1600 / W. Bogtman. – Haarlem : eigen beheer, 1973 of <http://www.archieven.org/genealogiegids/>

Lexicon abbreviaturarum : Dizionario di abbreviature latine ed italiane : usate nelle carte e codici specialmente nel medio-evo ... / Adriano Cappelli. – 2. ed. – Milano : Hoepli, 1912.
of

Lexicon abbreviaturarum : Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen ... / Adriano Cappelli. – 2e Aufl. – Leipzig : J.J. Weber, 1928.

of
http://inkunabeln.ub.uni-koeln.de/vdibProduction/handapparat/nachs_w/cappelli/cappelli.html
(digitalisering van de Duitse uitgave)

Topografie

Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden / A.J. van der Aa. – Zaltbommel : Europese Bibliotheek, 1976. – 13 dl

Fotomechanische herdruk van de uitgave: Gorinchem : Jacobus Noorduyn, 1839-1851.

De topografische gids van Nederland / Frank van der Hoven. – Amersfoort : Filatop, 1998.

Algemeen aardrijkskundig woordenboek : volgens de nieuwste staatkundige veranderingen, en de laatste, beste en zekerste berigten / J. van Wijk. – Dordrecht : De Vos en Pluim de Jaager, 1821-1826. – 7 dl.

Met supplementen.

(Vermeldt plaatsen uit de hele wereld.)

Orbis Latinus : Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit / Johann G.T. Graesse ; neu bearb. von F. Benedict, H. Plechl. – Braunschweig : Klinhardt und Biermann, 1972

of

<http://www.columbia.edu/acis/ets/Graesse/contents.html>

(digitalisering van: 2. Aufl. – neu bearb. von F. Benedict. – Berlin : R.C. Schmidt & Co., 1909)

Chronologie

Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit / Hermann Grotefend. – 14^e Aufl. – Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 2007

of

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/grotefend.htm>

(digitalisering van: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. – Hannover 1891-1898. Bevat ook een rekenprogramma om allerlei soorten datums te berekenen)

De tijdgids : zakkalender voor 16 eeuwen / A.M. Overwater. – Franeker : Van Wijnen, 1994

of

http://www.grijsbaard.nl/Kalcalc/kalcalc_intro.html

Kalcalc is een klein Windows kalenderprogramma om snel vast te kunnen stellen op welke (feest)dag een bepaalde datum viel.

Andere online chronologische naslagwerken en kalenders:

<http://www.lieberknecht.de/~prg/calendar.htm>

<http://calendriers.irht.cnrs.fr/calscope.htm>

<http://www.heiligenlexikon.de/>

<http://spiritrestoration.org/Church/Research%20History%20and%20Great%20Links/Calendar%20of%20Saints.htm>

<http://www.vl-ghw.uni-muenchen.de/chronologie.html>

Woordenboeken Nederlands, rechtskundig, Latijn

Middelnederlandsch handwoordenboek / J. Verdam ; bew. Door C.H. Ebbinghe Wubben. – 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff, 1979

Met supplement.

Woordenboek Middelnederlands / W.J.J. Pijnenburg, J.J. van der Voort van der Kleij. – Utrecht [etc.] : Het Spectrum, 1984

Glossarium iuris brabantici : of zestelig verklarend woordenboek van de ambts- en rechtstaal gebezigd in het voormalige hertogdom Brabant, 122-1781 (1807) / Emile J.TH.A.M. van Emstede. – Deurne : Brabants Rechtseigen, s.a. – 4 dl.

Middelnederlandsch woordenboek / E. Verwijs, J. Verdam. – 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff, 1882-1941. - 9 dl. A-Z, met 1 dl. aanvullingen en verbeteringen op het gebied van dijk- en waterschapsrecht, bodem en water, aardrijkskunde, enz. / door A.A. Beekman. - 1941

Woordenboek der Nederlandsche taal / M. de Vries, L.A. te Winkel ... [et al.] – 's-Gravenhage : Sdu, 1993-2001. – 29 dl., 1 supplement en 3 dl. aanvullingen
Via internet online te raadplegen: <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>.

Kramers vreemde-woordentolk : verklarend woordenboek van vreemde woorden, uitdrukkingen en afkortingen / bew. door C. Kruyskamp. – Amsterdam [etc.] : Elsevier [etc.], 1986

Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands / P.G.J. van Sterkenburg. – 3e dr. - Groningen : Wolter-Noordhoff, 1989

Practisyns woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelijk / F.L. Kersteman ; ingeleid door J.E. Ennik en P. Brood. – Groningen [etc.] : Regio Project [etc.], s.a.
Fotomechanische herdruk van de uitgave: Dordrecht : Blusse, 1785.

Rechtsgeleerd handwoordenboek : verklaring van rechts- en bestuurstermen in Nederland gebruikelijk voor studie en praktijk / S.J. Fockema Andreæ. – Groningen [etc.] : J.B. Wolters, 948

Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795 / A.A. Beekman. – 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff, 1905-1907. – 2 dl.

Nederlandsch placaat- en rechtskundig woordenboek. – Amsterdam : Johannes Allart, 1701-1797. – 5 dl.
Op alfabetische volgorde de zaken die door de Staten Generaal en de Staten van Holland zijn vastgesteld.

Latijn bij genealogisch onderzoek / P.J.W van der Beek. – Den Haag : Centraal Bureau voor genealogie, 1997

Kramers' woordenboek Latijn : Latijn – Nederlands / J.W. Fuchs ; met medew. van E. Michiels. – Den Haag : Van Goor, 1971

Woordenboeken online:

<http://gtb.inl.nl/?owner=VMNW>

(Digitaal zoeken in: Vroegmiddelnederlands Woordenboek, Middelnederlandsch Woordenboek, Oudnederlands Woordenboek en Woordenboek der Nederlandsche Taal)

<http://dictionary.lp.findlaw.com/>

(Merriam-Webster's Dictionary of Law ©1996. Amerikaans juridisch woordenboek – met veel Latijnse termen)

<http://www.juridischwoordenboek.nl/>

(Juridisch woordenboek. Moet voor betaald worden!)

<http://kartoweb.itc.nl/woordenboek/>

(Digitalisering van: Kartografisch woordenboek / samenst. E.S. Bos ... [et al.] – Zwolle : Nederlandse Vereniging voor Kartografie, 1991)

<http://homepage.uibk.ac.at/~c30310/liberexq.html> rechtskundig woordenboek. Digitalisering van: Gerhard Köbler's *Liber exquisiti xenii (LEX) : Lexikon frühmittelalterlicher Rechtswörter für Freunde frühmittelalterlicher Rechtsgeschichte* (Arbeiten zur Rechts- und Sprachwissenschaft 46; Giessen, 1999).

<http://www.gottwein.de/latine/LLL01.php> gewoon een latijns woordenboek

<http://www.columbia.edu/acis/ets/Graesse/contents.html> plaatsnamen in het Latijn. digitalisering van: *Orbis Latinus.* / J. G. Th. Graesse. - 2nd edition. - – Berlin : Richard Carl Schmidt & Co.; 1909

<http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/junus.html> Digitalisering van: *Nomenclator octilinguis : omnium rerum propria nomina continens ...* / Hadrianus Junius ; rev. et augm. [...] par Jean Nicot. - Paris: David Douceur, 1606.
Namen van zaken uit de natuur, en menselijke vaardigheden en wetenschappen.

http://www.germanstudies.org.uk/dasypodius/das_home.htm

(Digitalisering van: Dictionarium Latinogermanicum / Petrus Dasypodius. – Straßburg : Rihel, 1535)

Woordenboeken van namen en beroepen

Woordenboek van voornamen / J van der Schaar. – 13^e dr. – Utrecht : Het Spectrum, 1988

Huizinga's complete lijst van voornamen : vraagbaak voor de afkomst en betekenis van Nederlandse en Vlaamse voornamen / red. A. de Jong ... [et al.] – Baarn : Tirion, 1998

Beroepsnamenboek : beroepsaanduidingen voor 1900 in Nederland en België / J.B. Glasbergen. – Amsterdam [etc.] : L.J. Veen, 2004

Technische woordenboeken

Bouwkundige termen : verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis / E.J. Haslinghuis ; bew. door F.H.M. Bosch-Kruimel ... [et al.] – Utrecht [etc.] : Bohn, Scheltema & Holkema, 1986

Vestingbouwkundige termen / A.H. Mohr, samenst. ; eindred. Studiecommissie van de Stichting Menno van Coehoorn. – 's-Gravenhage : Stichting Menno van Coehoorn, 1983
Met viertalige woordenlijst: Ned., Frans, Duits en Engels.

Maten en gewichten

De oude Nederlandse maten en gewichten / J.M. Verhoeff. – Amsterdam : P.J. Meertens-Instituut, 1982

Notariaat

Notariële akten uit de 17^e en 18^e eeuw : handleiding voor gebruikers / A.F. Gehlen. – Zutphen : Walburg Pers, 1986

Algemene werken / genealogie

Je stamboom op de computer / Ronald Balhan en Rob van Drie. – Den Haag [etc.] : Centraal Bureau voor Genealogie [etc.], 2007

-Bevat ook een handleiding voor *Aldfaer*, het gratis genealogieprogramma.

Genealogie : van stamboom tot familiegeschiedenis / Rob van Drie, Nico Plomp, Aad van der Tang. – Utrecht [etc.] : Stichting Teleac [etc.], 1988

Lezen in Brabantse bronnen : begrippenapparaat bij Brabants oud-schrift / Tom van der Aalst, Henk Buijks, Ton Kappelhof, samenst. ; eindred. Annemiek van der Veen ... [et al.] – 's-Hertogenbosch : Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1989

Samenstelling bijlage: T. Mooyer, Waterlands Archief, Purmerend